

Алена Філатава

Нехрысціянскія канфесіі заходніх губерняў Расійскай імперыі у гады Першай сусветнай вайны (1914–1918 гг.)

Alena Filatova

Non-Christian religions of the western provinces of the Russian empire during the World War I (1914–1918)

During the World War I, the government of the Russian empire have different attitude to the representatives of non-Christian religions of the western provinces, loyal attitude were towards the few Muslim-Tatar populations, and ambiguous – to the Jews-Jewish, which in some cases subjected to restrictions and discrimination. It should be noted that military authorities had a large influence on government policies, although their opinions do not always coincided, especially with regard to deportation of Jewish population from the frontal areas.

Keywords: Russian empire, western province, World War I, non-Christian religions, Islam, Judaism

У роки Першай сусветнай вайны ўрад Расійскай імперыі по-рознаму чинив з прадстаўнікамі нехрысціянскіх канфесій заходніх губерняў: лояльным было ставленне да нечисленнага мусульманскага/татарскага насельніцтва і неаднозначным – да юдзейскага/еврэйскага, яке в деякіх выпадках зазнавала абмежвань і дыскрымінацыі. Трэба заўважыць, што на ўрадовую палітыку вялікі ўплыў мала вайсковая ўлада, хоча іі сьуджэньня не заўжды збігаліся з офіцыйнымі, асабліва што да депортацыі евреяў із прыфрантавых тэрыторый.

Ключовыя словы: Расійская імперыя, заходні губерні, Першая сусветная вайна, нехрысціянскія канфесіі, іслам, юдаізм

У шэрагу прац, якія прысьвечаны або падзеям Першай сусветнай вайны, або гісторыі яўрэйскага/іўдзейскага і татарскага/мусульманскага насельніцтва, у асноўным, звярталася ўвага на дэпартацыю яўрэяў з прыфрантавай зоны, або аб службе мусульман у войску. Так, П. Холквіст пісаў, што «в России насильственная массовая депортация этнических меньшинств с западных пограничных земель явилась воплощением в реальную политику того, что военная статистика говорила о населении

этих областей в течение нескольких десятилетий. Один исследователь недавно подсчитал, что в Российской империи было депортировано миллион гражданских лиц, в том числе 500 тыс. евреев и 30 тыс. немецких колонистов. Эти люди были депортированы (именно как «ненадежный элемент») во внутренние районы», где их держали под строгим надзором»¹. Асаблівасці канфесійнага іўдзейскага або мусульманскага жыцця ў гэты складаны час практычна не знайшлі адлюстравання ў гістарыяграфіі.

Абвяшчэнне Мікалаем II вайны Германіі выклікала патрыятычны ўздых сярод іўдзейскага і мусульманскага насельніцтва Расійскай імперыі, што выявілася ў правядзенні патрыятычных маніфестацый, служэнні набажэнстваў у падтрымку расійскага войска. Так, «Царскосельская газета» (№ 31 ад 1 жніўня 1914 г.) паведамляла: «иудеи собрались в своей синагоге. Они открыли, согласно обряду, ковчег и, вынув свитки Торы, совершили торжественное богослужение «о здравии Государя Императора и Царствующего Дома», а таксама «о даровании победы русскому воинству и дружественным России государствам». Па заканчэнні набажэнства на сходзе гаспадарчага праўлення абшчыны была аднагалосна прынята пастанова аб неадкладным вылучэнні з гаспадарчых сродкаў 100 руб. для «призрения евреев нижних чинов, призванных ныне в действующую армию для защиты Царя и Отечества»².

21 жніўня 1914 г. у пецябургскай газеце «Миллет» («Нация») была надрукавана заява мусульманскай фракцыі Дзяржаўнай думы: «В полном сознании долга своего перед родиной мусульмане готовы на всякие жертвы и в полном единении со всеми русскими гражданами до конца будут бороться и защищать честь и целость России»³. У іншай заяве гаварылася, што «отношение мусульман к настоящей войне вытекает из старых традиций, которые заключаются в том, что мусульмане, сражаясь за Россию с ее врагами, всегда проливали кровь одинаково и наравне с коренным русским населением»⁴.

У гэтых мерапрыемствах прымала ўдзел яўрэйскае і татарскае насельніцтва заходніх губерняў імперыі, якое падтрымала такое «патриотическое единение»⁵. Але з пачаткам мабілізацыі насельніцтва ў войскі ў асобных выпадках наглядаліся ўхіленні яўрэйскага насельніцтва ад прызыва. Так, у тэлеграме Ашмянскага правдзіцеля дваранства (Ві-

ленская губерня) ад 24 верасня 1914 г. адзначалася, што «многие ратники, особенно евреи, с объявлением дополнительного призыва переехали в Минскую губернию»⁶. Улады распачалі актыўныя меры па пошуку тых, хто ўхіляўся ад прызыву, у выніку колькасць такіх выпадкаў скарацілася. Аднак у шэрагу населеных пунктаў ствараліся арганізацыі, якія за грошы дапамагалі прызыўнікам атрымаць дакумент аб непрыдатнасці да выканання вайсковых абавязкаў. У паліцэйскіх рапартах адзначалася, што такія выпадкі былі ў Мінску, Віцебску, Дзвінску і іншых гарадах⁷.

Восенню 1914 г. расійскія войскі занялі Галіцыю і Букавіну, якія належалі Аўстра-Венгерскай імперыі, і пачалі праводзіць дыферэнцыраваную палітыку ў адносінах да жыхароў гэтай тэрыторыі. Мінскае жандарскае ўпраўленне атрымала інструкцыі, каб за галічанамі сельскага стану рускай ці польскай нацыянальнасці ўсталяваць толькі назіранне, але не перашкаджаць іх знаходжанню ў межах Мінскай губерні, асоб яўрэйскай нацыянальнасці вярнуць ў межы Галіцыі⁸.

З набліжэннем ваенных дзеянняў да тэрыторыі заходніх губерняў пачалася эвакуацыя насельніцтва. З боку расійскіх улад узмацніўся недавер да яўрэяў, якіх пачалі лічыць патэнцыяльнымі шпіёнамі. Дэпартацыі прымяняліся і да яўрэяў, якія мелі родных у дзяржавах-праціўніках Расіі. Пачалася прымусовая дэпартацыя яўрэйскага насельніцтва з раёнаў ваенных дзеянняў. Выселеныя з Царства Польскага і Букавіны, яўрэі накіроўваліся ў мясцовасці па левым беразе Дняпра, у тым ліку і ў Магілёўскую губерню⁹.

У войсках камандны састаў, не выключваючы Вярхоўнага Галоўнакамандуючага вялікага князя Мікалая Мікалаевіча, быў настроены супраць яўрэяў. Разам з тым і некаторыя вайсковыя часці (напрыклад, казакі) мелі антысеміцкі настрой. Гэта садзейнічала распаўджанню падобных адносін і сярод мясцовага насельніцтва. Што ўсугублялася рухам на ўсход вялікай колькасці бежанцаў, сярод якіх таксама было шмат яўрэяў¹⁰.

Зімой – вясной 1915 г. Стаўка Вярхоўнага Галоўнакамандуючага выдала цыркуляры пра пагалоўную дэпартацыю яўрэяў з прыфрантавой мясцовасці. Вясной 1915 г. наступленне германскага войска і адступленне расійскага пачалося праз беларуска-літоўскія губерні і Курляндыю. 3 мая паліцыя Коўна аб'явіла, што да 12 гадзін 5 мая ўсе яўрэі павінны пакінуць горад¹¹. М. Белеўская (Лецягіна) у сваіх

успамінах пісала, што «объявление войны всколыхнуло Могилев, как и всю Россию <...> Первыми ласточками войны были ковенские евреи. Неожиданно весь Могилев наводнился многочисленными повозками, наполненными домашним скарбом, пуховиками и подушками, из которых выглядывали испуганные физиономии стариков, старух и детей. Зрелище было невиданное и каждый останавливался и с удивлением смотрел на эту бесконечную процессию. <...> Оказалось, что это евреи из Ковно, выселенные в трехдневный срок из крепости, по приказу начальства, как элемент мало надежный и опасный. <...> Как только все эти измученные люди приехали к месту назначения, им было приказано в 24 часа выехать из Могилева и ехать не то в Тамбов, не то в Пензу»¹².

Пры адступленні расійскага войска некаторыя вайсковыя падраздзяленні часова заставаліся без камандавання. Гэта спараджала пагромы і рабаванні. Што асабліва назіралася ў мястэчках Ковенскай і Віленскай губерняў. Да канца жніўня 1915 г., як пісалі сведкі падзей, «еврейское население напугано и часто спасается бегством. На путях от Вильны, на трактах, в пунктах, где евреев мало, всюду можно наблюдать их заколоченные дома <...> В Сморгони, Ошмянах, Вилейке – везде чуть не погромные настроения. Вся судьба евреев зависит от милости этапного командира. В Ошмянах был избит стражник, заступившийся за евреев. В Молодечно для усмирения напившихся солдат было пущено в ход оружие, были убитые и раненые. В Вилейке комендант отдал приказ не трогать население. Без их вмешательства в этих пунктах, где теперь сосредоточены десятки тысяч солдат, положение еврейского населения было бы невыносимо»¹³.

Пад пагромы пападалі і будынкi сiнагог. Так, у м. Глыбокае (Дзiсненскi павет Віленскай губерні) казаки пачалі рабаваць крамы, а затым «атакавали синагогу под названием Краута, собрали там много девушек. Часть казаков с саблями наголо стояло около синагоги, а часть их находилась в синагоге, и слышно было крик и плачь этих бедных, несчастных девушек. <...> В таком положение Глубокое находилось два дня»¹⁴. Толькі калі прыехалі афіцэры паліцыі, у мястэчку стала ціха. Пры адступленні расійскага войска праз Гродзенскую губерню ў сiнагозе Слоніма былі размешчаны палонныя немцы, а «свитки Торы разорваны, изрублены, из листов Талмуда казаки сделали сигарки»¹⁵. Летам 1915 г.

прайшлі яўрэйскія пагромы ў прыфрантавой паласе Гродзенскай, Ковенскай, Віленскай, Мінскай і Валынскай губерняў.

У выпадку дэпартацыі яўрэйскага насельніцтва асобным яго прадстаўнікам дазвалялі заставацца на месцы жыхарства пры ўмове даручальніцтва ўплывовых членаў яўрэйскай абшчыны, абраных у заложнікі губернатарам¹⁶. Заложнікі давалі падпіску ў тым, што калі пакінутыя пад іх даручальніцтва яўрэі будуць выяўляць варожыя дзеянні ў адносінах да расійскага войска ці акажуць садзейнічанне непрыяцелю, яны будуць самі адказваць паводле ўсёй строгаасці законаў ваеннага часу¹⁷.

У зоне баявых дзеянняў з'яўляліся аб'явы: «В каждом населенном пункте будут взяты евреи-заложники, отвечающие жизнью за враждебные акты, совершенные их соплеменниками»¹⁸. У час Першай сусветнай вайны шмат рабінаў Польшчы, Курляндыі і Літвы былі ўзяты ў заложнікі ў якасці гарантыі таго, што мясцовыя яўрэі не будуць шпіёніць на карысць германскім войскам¹⁹. Напрыклад, да лета 1915 г. іх было каля 400 чал., якія сядзелі ў турмах Магілёва, Палтавы і Екацярынаслава. Час ад часу іх вешалі без суда і следства па падазрэнні ў шпіянажы, многія з іх не ведалі рускай мовы і пры адсутнасці перакладчыкаў часта не разумелі ў чым іх віна²⁰.

30 чэрвеня 1915 г. былі апублікаваны «Правіла о высылке евреев из военных округов Северо-Западного фронта». Дакумент пацвярджаў права камандуючых войскамі высяляць яўрэяў з раёнаў дыслакацыі войск. Прапісвалася таксама працэдура ўзяцця заложнікаў з ліку членаў яўрэйскіх абшчын. Яны падлягалі расстрэлу, калі хто-небудзь з яўрэйскай абшчыны быў западозраны ў шпіянажы. Гэтыя «Правіла» былі адменены толькі пасля Лютаўскай рэвалюцыі 1917 г.

У 1915 г. Савет Міністраў патрабаваў ад Генеральнага штаба адмовіцца ад пераследу яўрэяў агулам. На што начальнік Генеральнага штаба генерал М. Янушкевіч паведаміў, што, на яго думку, прынятыя меры ў адносінах да яўрэяў слабыя і іх патрэбна узмацніць²¹. Грамадзянскі ўрад у нейкай ступені ўсведамляў неразумнасць антыяўрэйскай палітыкі, якую праводзіла Стаўка і спрабаваў па меры сіл аказваць ёй супраціў. У 1915 г. улады хадайнічалі перад Вярхоўным Галоўнакамандуючым аб вяртанні яўрэйскіх высяленцаў у Ковенскую губерню, паколькі там пасля высылкі яўрэяў спынілася

ўся прамысловасць і гандаль (атрыманая ад Стаўкі згода на гэта мерапрыемства суправаджалася патрабаваннем выдачы заложнікаў ад яўрэйскіх абшчын у якасці гарантыі іх лаяльнасці Расіі)²². Віцебскі губернатар М. Арцымовіч таксама звяртаў увагу на тое, што высылка яўрэяў можа выклікаць спыненне гандлю, пазбавіць частку насельніцтва Віцебскай губерні медыцынскай дапамогі. Ён клапаціўся пра арганізацыю харчавання, найм памяшканняў, медыцынскую дапамогу яўрэям у выніку магчымай дэпартацыі²³. У сувязі з ваеннымі абставінамі грамадзянскія улады патрабавалі ад яўрэяў працаваць не толькі ў рабочыя дні, але і ў святочныя іўдзейскія (напрыклад, у суботу). 29 верасня 1915 г. Віцебскі грамадзянскі губернатар звярнуўся з распараджэннем да Полацкага і Дзвінскага паліцмайстраў і павятовых спраўнікаў, у якім адзначалася: «в целях воздействия на еврейское население, как в отношении неуклонного исполнения, или всех по настоящему делу требований подлежащих властей, так равно и по вопросу о безусловной необходимости и евреям, по примеру христиан, производить работы для военных надобностей во все вообще еврейские праздники»²⁴. У адказ на гэтае распараджэнне Віцебскі грамадзянскі рабін І. Меламед паведаміў, што ён склікаў усіх духоўных рабінаў Віцебска і імі было аднагалосна прынята рашэнне, што «еврейское население также готово отдавать все свои силы на нужды родины и вполне сознают серьезность переживаемого момента <...> ибо законом еврейской религии спасение Отечества считается самою священною обязанностью каждого гражданина»²⁵.

У жніўні 1915 г. міністр унутраных спраў разаслаў па губернях спецыяльны цыркуляр, у якім адзначалася, што часова, «ввиду чрезвычайных обстоятельств военного времени», яўрэі з прыфрантавой паласы атрымалі права жыхарства ў гарадах па-за мяжой аселасці. Забароненымі для яўрэяў, па-ранейшаму, заставаліся сельскія мясцовасці ўнутраных губерняў Расіі²⁶. Англіійскія фінансісты на чале з Ротшыльдам звярнуліся да ўрада Расійскай імперыі з просьбай пераглядзець антыяўрэйскія законы, але Мікалай II забараніў даваць якія-небудзь абяцанні па гэтым пытанні²⁷.

Дэпартацыя яўрэйскага насельніцтва ва ўнутраныя губерні Расійскай імперыі прыйшла не па душы частцы рускага грамадства. Так, у чэрвені 1915 г. камандуючы Петраградскай ваеннай акругі М. Бонч-

Бруевіч пісаў генералу М. Янушкевічу, што «чисто русские губернии совершенно испорчены враждебными нам элементами, и, следовательно, сам собою встает вопрос о необходимости точной регистрации всех депортированных вражеских подданных для того, чтобы по окончании войны ликвидировать весь враждебный элемент без следа»²⁸.

У канцы чэрвеня 1915 г. ваеннае камандаванне зрабіла спробу адмяніць прымусовае высяленне жыхароў з прыфрантавой зоны. Войскі атрымалі загад: яўрэйў заходніх губерняў пакідаць на месцы, паколькі іх знаходжанне ў карэннай Расіі «нежелательно»²⁹. Яўрэйскіх высяленцаў сялілі ў гарадах прыфрантавых губерняў з аказаннем матэрыяльнай дапамогі нароўні з добраахвотнымі бежанцамі³⁰. Для іх пасялення выкарыстоўвалі будынкі сінагог і малітоўных дамоў³¹. Некаторыя з рабінаў сяліліся ва ўнутраных раёнах імперыі, дзе яны адчынялі малітоўныя школы і будавалі міквы³².

З 1916 г. назіраюцца відавочныя зрухі па паслабленню канфесійнай канфрантацыі і варожасці ў грамадстве. Найперш гэта датычылася ўлагоджвання войска, 7 снежня 1916 г. ва ўсе ваенныя часці быў разасланы цыркуляр Галоўнага штаба за № 187. Там змяшчаўся каляндар караіmsкіх, яўрэйскіх і мусульманскіх рэлігійных свят. Адзначалася, што ніжнія чыны гэтых веравызнанняў могуць вызваляцца ад службовых заняткаў для ўдзелу ў набажэнствах. Пры гэтым рабілася заўвага, што яўрэйў трэба адпускаць з вечара напярэдадні свята, бо менавіта ў гэты час у іх пачынаюцца набажэнствы³³.

У сувязі з тым, што вайна зацягвалася, былі патрэбны новыя салдаты. З лютага 1917 г. па губернях быў разасланы цыркуляр Дэпартаменту духоўных спраў замежных веравызнанняў Міністэрства ўнутраных спраў. У ім адзначалася, што ў адпаведнасці з цыркулярам Ваеннага міністэрства ад 2 лістапада 1916 г. з нагоды адтэрміноўкі прызыва ў войска «еврейским духовным раввинам из числа непризванных еще ратников 2-го разряда, кои достигли 30 лет и более», было прапанавана прайсці паўторны агляд. У выніку гэтага «духовные раввины из бело-билетников, признанные годными к военной службе, должны оставить обслуживаемых ими еврейские общины»³⁴.

З пачаткам Першай сусветнай вайны насельніцтва пачало ствараць розныя добраахвотныя грамадскія арганізацыі. У снежні 1914 г. на з'ездзе мусульманскіх грамадскіх арганізацый ў Петраградзе быў

арганізаваны Камітэт дапамогі хворым і параненым мусульманам усёй Расіі³⁵. У 1915 г. былі створаны Яўрэйскі камітэт дапамогі ахвярам вайны і Таварыства здароўя яўрэйскага насельніцтва³⁶, якія падтрымлівалі цесныя сувязі з мясцовымі ўладамі. Яўрэйскія дэпутаты IV Дзяржаўнай думы стварылі палітычнае бюро, якое мела сваё інфармацыйнае бюро, якое між іншым збірала матэрыялы аб пераследах яўрэяў з боку насельніцтва і ўладных структур. Такія матэрыялы пастаўлялі і яўрэйскія грамадскія арганізацыі, што дзейнічалі ў прыфрантавай зоне. Матэрыялы пасылаліся членам Дзяржаўнай думы і відным грамадскім і палітычным дзеячам³⁷. У 1917 г., пасля Лютаўскай рэвалюцыі, адбыўся Ўсерасійскі яўрэйскі з’езд, у працы якога прынялі ўдзел і рабіны³⁸.

З пачаткам вайны на неакупіраванай тэрыторыі заходніх губерняў у рэлігійным жыцці іўдзеяў зберагаліся прынятыя у Расійскай імперыі правілы: яўрэйскія абшчыны выбіралі членаў духоўных праўленняў сінагог, даваўся дазвол улад на адкрыццё малітоўных школ, вылучаліся кандыдатуры на пасады рабінаў, ствараліся добраахвотныя таварыствы рэлігійнага накірунку і г. д.³⁹. Так, 4 сакавіка 1915 г. у Слоніме пачало дзейнічаць добраахвотнае таварыства для бедных яўрэяў пад назвай «Талмуд-Тора», заснавальнікамі якога былі Лазінскі і Дубінбаўм. Мэтай таварыства было «обучать бедных еврейских мальчиков закону веры и грамотности, для чего нанимать меламедов, имеющих это звание»⁴⁰. Акрамя таго, яўрэйскія абшчыны збіралі ахвяраванні і на гэтыя сродкі адчынялі бясплатныя сталовыя, лаўкі па таннаму продажу хлеба, яслі для грудных дзяцей і прытулкі для малалетніх. У сярэдзіне студзеня 1915 г. Мінскае таварыства ўрачоў на сваім 3-й з’ездзе адзначыла дзейнасць лазарэта, які ўтрымлівала на свае сродкі Мінская яўрэйская абшчына⁴¹. Яўрэі, напрыклад, таго ж Мінска, у сваіх дамах размясцілі тысячу бежанцаў⁴². На думку Э. Лора, «насильственные переселения и тяготы военных лет способствовали мобилизации немцев, евреев и представителей других национальностей для оказания всесторонней помощи своим соплеменникам, оказавшимся в худшем положении, что создало условия для осознания и возникновения тесной сплоченности национальных общин»⁴³.

У расійскім войску было шмат урачоў-яўрэяў і іншых медыцынскіх работнікаў. Маскоўскае выданне «Еврейская неделя» у кожным нумары

давала інфармацыю аб ратных подзвігах яўрэяў. Так, у № 14-15 за 3 красавіка 1916 г. паведамлялася аб узнагароджанні старшага ўрача С. Фрумкіна (які ў мірны час выконваў абавязкі грамадскага рабіна г. Мсціслаўля) ордэном Св. Анны 2-й ступені⁴⁴. У Расіі нават існаваў яўрэйскі Саюз георгіеўскіх кавалераў, у якім да 1917 г. налічвалася больш 2 тыс. узнагароджаных⁴⁵.

Расійскі ўрад не меў агульнага пункта гледжання на прыцягненне мусульман да воінскай службы. Адзначалася, што каля 20 млн мусульман Расійскай імперыі не былі ахоплены воінскай павіннасцю. У ліпені 1914 г. ваеннае ведамства падрыхтавала сакрэтны даклад «О привлечении к отбыванию воинской повинности некоторых частей населения, освобожденных от нее до настоящего времени». У ім праводзілася думка, што «формирование особых частей, составленных из какой-либо национальности (кроме русской), не отвечает ни политическому, ни внутреннему положению России», што ўсе падобныя спробы ў мінулым прыводзілі да абвастрэння нацыянальнага пытання на той або іншай ускраіне⁴⁶. Але ужо ў жніўні 1914 г. пачалі стварацца мусульманскія добраахвотныя часці. На заклік уступіць у Каўказскую дзікую конную дывізію адклікнуліся сотні чалавек⁴⁷.

Прызываліся ў войска і так званыя літоўскія татары-мусульмане. Некаторыя з іх удзельнічалі ў стварэнні мусульманскіх ваенных часцей. Напрыклад, начальнікам штаба дзікай дывізіі быў прызначаны палкоўнік, літоўскі татарын-мусульманін Якаў Юзэфовіч, які служыў у Стаўцы Вярхоўнага Галоўнакамандуючага. Затым, ён камандаваў 12-й арміяй і за мужнасць на фронце быў узнагароджаны вышэйшымі ўзнагародамі не толькі ў Расіі, але і ў Францыі, Англіі і Іспаніі⁴⁸. У сфарміраваным летам 1917 г. на Румынскім фронце мусульманскім корпусе камандзірам быў генерал М. Сулькевіч. Наогул у гады Першай сусветнай вайны у войсках было 18 генералаў з літоўскіх татар-мусульман: Х. Базарэўскі, Т. Беляк, С. Вільчынскі, К. Крычынскі, А. Мухля і інш.⁴⁹.

Частка татар-мусульман заходніх губерняў з пачаткам вайны сталі бежанцамі і былі накіраваны ў Казанскую і Таўрычаскую губерні, а частка – у Азербайджан⁵⁰. Нязначная частка мусульманскага насельніцтва, якая засталася на неакупіраванай тэрыторыі не мела асобых змен у ладзе канфесійнага жыцця.

Такім чынам, у гады Першай сусветнай вайны ўрад Расійскай імперыі па рознаму ставіліся да прадстаўнікоў нехрысціянскіх канфесій заходніх губерняў: лаяльнымі былі адносіны да нешматлікага мусульманскага/татарскага насельніцтва і неадназначным – да іўдзейскага/яўрэйскага, якое, у шэрагу выпадкаў, падвяргалася адмежаванням і дыскрымінацыі. Патрэбна адзначыць, што на палітыку ўраду вялікі ўплыў аказвалі ваенныя ўлады, хаця іх думкі не заўсёды супадалі, асабліва ў адносінах дэпартацыі яўрэйскага насельніцтва з прыфрантавых тэрыторый.

- ¹ Холквист П. Тотальная мобілізацыя і палітыка насельніцтва: расійская катастрофа (1914-1921) в европейском контексте // Россия и Первая мировая война: Материалы Международного научного colloквиума / Под ред. Н. Н. Смирнова. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. – 464 с. – С. 420.
- ² Цыт. па: Евтушенко М. М. «Война и церковь» по материалам периодической печати // Великая война. Последние годы империи: Сборник научных статей XX Царкосельской конференции. – СПб.: Серебряный век, 2014. – 573 с. – С. 141.
- ³ Исхаков С. М. Первая мировая война глазами российских мусульман // Россия и Первая мировая война. – С. 420.
- ⁴ Там жа.
- ⁵ Лавринович Д. С. Либерально-консервативная оппозиция в России: формирование и борьба за власть (1912-1917 гг.). – Могилев: МГУ им. А. А. Кулешова, 2006. – С. 59.
- ⁶ Зябка А. А. Некаторыя аспекты антыўрадавага і антываеннага пратэсту яўрэйскага насельніцтва на тэрыторыі Беларусі ў гады Першай сусветнай вайны // Европа: актуальныя праблемы этнокультуры: Материалы 3-й Международ. науч.-теорет. конф., г. Минск, 28 апреля 2010 г. / Отв. ред. В. В. Тугай. – Минск: БГПУ, 2010. – 426 с. – С. 282.
- ⁷ Там жа.
- ⁸ Гісторыя беларускай дзяржаўнасці ў канцы XVIII - пачатку XXI ст.: Калектыўная манagr. / А. А. Каваленя і інш. – Мінск: Беларуская навука, 2011. – 584 с. – С. 192.
- ⁹ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Мінску (далей – НГАБ). – Фонд 705. – Воп. 1. – Спр. 307. – Арк. 33.
- ¹⁰ Горизонтов Л. Е. Польско-еврейские отношения во внутренней политике и общественной мысли Российской империи (1831-1917) // История и культура российского и восточноевропейского еврейства: новые источники, новые подходы. – М.: Дом еврейской книги, 2004. – 424 с. – С. 74.

- 11 В прифронтовой Литве 1915 года. Рассказы евреев-очевидцев / Ред. О. Н. Будницкий // Архив еврейской истории. – М.: РОССПЭН, 2005. – Т. 2. – 464 с. – С. 375.
- 12 Белевская (Летягина) М. Ставка Верховного Главнокомандующего в Могилеве. 1915–1918 г. Личные воспоминания. – Вильно: М. Ф. Соколов, 1932. – 52 с. – С. 10.
- 13 В прифронтовой Литве 1915 года. Рассказы евреев-очевидцев // Архив еврейской истории. – Т. 2. – С. 371, 397.
- 14 Там же. – С. 402-404.
- 15 Там же. – С. 404.
- 16 НГАБ. – Фонд 1430. – Воп. 1. – Спр. 49128. – Арк. 2-4.
- 17 Там же. – Арк. 10-10 адв.
- 18 Кандель Ф. Книга времен и событий. 1881-1917. – Москва–Иерусалим: Мосты культуры, 2002. – Т. 2. – 871 с. – С. 815.
- 19 Левитац И. Еврейская община в России (1772-1917). – М.: Книжник, 2013. – 656 с. – С. 393.
- 20 Кандель Ф. Книга времен и событий. – Т. 2. – С. 815.
- 21 Там же. – С. 820.
- 22 Эльяшевич Д. А. Правительственная политика и еврейская печать в России. 1797-1917. Очерки истории цензуры. – СПб. – Иерусалим: Мосты культуры, Гешарим, 1999. 790 с. – С. 487.
- 23 НГАБ. – Фонд 1430. – Воп. 1. – Спр. 49128. – Арк. 20-21.
- 24 Там же. – Фонд 1416. – Воп. 2. – Спр. 25434. – Арк. 6.
- 25 Там же. – Арк. 5.
- 26 Кандель Ф. Книга времен и событий. – Т. 2. – С. 821.
- 27 Там же. – С. 821.
- 28 Россия и Первая мировая война. – С. 420.
- 29 Белявина В. Н. Беларусь в годы Первой мировой войны. – Минск: Беларусь, 2013. – 396 с. – С. 238.
- 30 Россия и Первая мировая война. – С. 131.
- 31 Белявина В. Н. Беларусь в годы Первой мировой войны. – С. 246.
- 32 Левитац И. Еврейская община в России (1772-1917). – С. 393.
- 33 Хаданёнак В. М. Рэлігійнае жыццё на неакупаванай тэрыторыі Беларусі ў гады Первай Сусветнай вайны // Рэлігія і грамадства. – №8. – Могилев: МГУ им. А. А. Кулешова, 2014. – 220 с. – С. 89-90.
- 34 НГАБ. – Фонд 1416. – Воп. 2. – Спр. 25776. – Арк. 9.
- 35 Россия и Первая мировая война. – С. 421.
- 36 В прифронтовой Литве 1915 года. Рассказы евреев-очевидцев // Архив еврейской истории. – Т. 2. – С. 371.

- ³⁷ Там жа.
- ³⁸ Левитац І. Еврейская община в России (1772-1917). – С. 409.
- ³⁹ НГАБ. – Фонд 3445. – Воп. 1. – Спр. 8; Фонд 1416. – Воп. 2. – Спр. 25236; Спр. 2529; Спр. 25260; Спр. 25262; Спр. 25266.
- ⁴⁰ НГАБ у Гродне. – Фонд 103. – Воп.1. – Арк. 155.
- ⁴¹ Минские врачебные известия. – № 7-8. – 1915 г. – С. 149.
- ⁴² Кандель Ф. Книга времен и событий. – Т. 2. – С. 818-819.
- ⁴³ Лор Э. Русский национализм и Российская империя: Кампания против «вражеских подданных» в годы Первой мировой войны. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – 504 с. – С. 198.
- ⁴⁴ Фридман А. Евреи в Первой мировой войне // http://www.beljews.info/ru/article_jews_ww1.php. (Дата доступа – 5 октября 2014 г.).
- ⁴⁵ Кандель Ф. Книга времен и событий. – Т. 2. – С. 82.
- ⁴⁶ Россия и Первая мировая война. – С. 421.
- ⁴⁷ Там жа. – С. 423.
- ⁴⁸ Там жа. – С. 425
- ⁴⁹ Думін С.У., Канапацкі І.Б. Беларускія татары. Минулае і сучаснасць. – Мінск: Польша, 1993. – 206 с. – С. 142.
- ⁵⁰ Филатова Е.Н. Миграции мусульман в Белоруссии. XIX-XX вв. // Ислам и глобальные проблемы цивилизации. К 400-летию первой Минской мечети. – Минск, 2000. – Ч. 2. – 71 с. – С. 19.